

TANULMÁNYOK

Balázs Mihály¹

Agh István Nagy Frigyeset olvassa

Már Kénosi Tözsér János bibliográfiája is számontartotta, hogy Agh István unitárius püspök latinra fordította Nagy Frigyesnek először 1751-ben megjelent, majd később több kiadásban is napvilágot látott *Memoires pour servir a l'histoire de la maison de Brandenbourg* c. mű művének egy fejezetét,² a nemrégén magyarul is megjelent nagy unitárius egyháztörténetben pedig a következőket olvassuk:

„*Memoires pour servir...* francia nyelven 1751[-ben] írt történeti művének latin fordítása, melynek címe *Reflexiones inservientes ad historiam Brandenburgicam. Scriptae manu regis Anno 1751.* 'A Brandenburgi történetre vonatkozó és a király kezével írt megjegyzések.' E történetből fordította latinra 1764-ben a *De superstitione et religione* 'A babonáról és a vallásról' szóló fejezetet. Itt a 1. és 3. cikkelyben említés történik a pogányok háromságáról, amelyben azt mondja, hogy az a valláshoz toldott emberi mű, melyet ki kellett volna irtani, úgyszintén azokat is, akik kitalálták. Mert (mondja), 321-ben a nikaiai zsinaton kimondták, hogy a Fiú istensége egyenlő az Atya istenségével (de ezzel Órigenész és Jusztinosz nem értett egyet, sőt ez utóbbi a *Dialógus* 'Párbeszéd' végén a 316. lapon azt mondja, *Quod magnitudo Filii non possit comparari cum magnitudine Patris* 'a Fiú nagysága nem hasonlítható össze az Atya nagyságával'), végül a Szentléleknek a két személyhez való csatolásával megalkották a Háromságot.”³

¹ Balázs Mihály (1948, Gyón) irodalomtörténész, a Szegedi Tudományegyetem nyugalmazott egyetemi tanára.

² KÉNOSI TÖZSÉR János, *De typographiis et typographis Unitariorum in Transylvania. Bibliotheca Scriptorum Transylvano-Unitariorum*, compiled by Ferenc FÖLDESI, Adattár 16–18. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 32. (Szeged: Scriptum Kft., 1991), 178–179.

³ UZONI FOSZTÓ István, KOZMA Mihály, KOZMA János, *Az erdélyi unitárius egyház története III/1.*, ford. MÁRKOS Albert, a fordítást a latin eredetivel egybevetette BALÁZS Mi-

Szélesebb körben azonban mindez nem vált ismertté, így nem szerepel ez az epizód a porosz király és Magyarország kapcsolataival foglalkozó szakirodalomban sem.⁴ Ebben sok új részlet olvasható II. Frigyes először 1751 februárjával kezdődő arra irányuló sorozatos kísérleteiről, hogy a magyarországi protestánsok védelmezőjeként teremtsen magának támogatókat a bécsi udvar ellenében. Elsősorban a magyarországi evangélikusokra koncentrált, s a távoli Erdély unitáriusai aligha érezhették magukat megszólítva. Másfelől viszont a dolgozatuk tárgyát képező latin fordítás előbb született meg, mint az uralkodó halála után készült – ifj. Barta János által számba vett – magyar nyelvű nyomtatványok, amelyek zömmel német röpiratok fordításaiként, illetve átdolgozásaiként nem győzték magasztalni a felvilágosult uralkodó politikai nézeteit. Péczeli József és Nádaskai András magyarázatai addigra már frissnek aligha nevezhető lukiánoszi imitációként a túlvilágon magasztaltatják Frigyes, illetőleg az ő nyomdokain járó II. József politikáját, beleértve a türelmi rendelet által megteremtett toleráns valláspolitikát is.⁵ Ezek természetesen megfelelő válaszbán is részesültek egy vallását védő buzgó katoliktól,⁶ de napvilágot láttak szakszerűbb vállalkozások is. Ilyennek tekinthetjük a porosz király *Regierungsformen und Herscherspflichten* c. művének két fordítását is, amelyek közül az Aranka György által megjelentetett megelégedett az egyszerű magyarra ültetetéssel, míg a magyarországi katolikus

hály, sajtó alá rendezte HOFFMANN Gizella, KOVÁCS Sándor, MOLNÁR B. Lehel, Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai 4/3/1. (Budapest–Kolozsvár: Magyar Unitárius Egyház, 2018), 727–728.

⁴ Erről az általam ismert legutóbbi összefoglalás: IFJ. BARTA János, „II. Frigyes porosz király képe Magyarországon a 18. században”, in: *Életünk Kelet-Európa. Tanulmányok Niederhauser Emil 80. születésnapjára*, szerk. KRAUSZ Tamás, SZVÁK Gyula (Budapest: Pannonica Kiadó, 2003), 30–35.

⁵ PÉCELII József, *A haza szeretetéről s a jó hazafiaknak kötelességeikről folytatott levelezés Philopatros és Commodus között*, Győr 1788.; NÁDASKAI András, *Fridrik Elisiumban* (Pozsony, 1788). Szemelvényes modern kiadása: *Magyarországi gondolkodók. 18. század. Bölcsészettudományok II.*, vál., szerk. és utószó TÜSKÉS Gábor, LENGYEL Réka, Magyar Remekírók, Új Folyam (Budapest: Kortárs Könyvkiadó, 2015), 614–626. Ide sorolhatjuk az egyes katalógusokban Szirmay Antal neve alatt szereplő *A második József az Elisium mezején* c. művét, amely a megjelenés évét és a nyomdahelyet nem tünteti fel. Lásd még a radikális nézeteiről híres NAGYVÁTHY János, *A veres barátoknak egy elpusztult templom omlása mellett való szomorú képzelései, melyeket Fridrik vers-költevényeiből fordított de la Plume* (Pest: Nagy-Szívűség, 1790) költeményét.

⁶ *A nagy Frideriknek Elisiumát előadó könyvnek tetemesebb mételyei* (Filadelfia, 1789).

szerző az uralkodó vallási közömbösségét bíráló folyamatos megjegyzésekkel kíséerte a szöveget.⁷

Agh István 1764-ben előkészült fordítása tehát megelőzte ezeket a megnyilatkozásokat, s azok előfutáraként is értelmezhetnénk, ha nem lenne túlzás ilyenmiről beszélni egy kéziratban maradt és latin nyelvű szöveg esetében. Ez a vállalkozás természetesen a dogmatikai, egyházszerkezeti művekhez, illetőleg az – egyháza történetét szinte pályája kibontakozásáig elvivő – egyháztörténethez áll legközelebb.⁸ Ezek során a legtermészetesebb módon kerültek napirendre azok a kérdések, amelyekkel II. Frigyes könyvének fordításra kiválasztott részlete foglalkozott. Az is elképzelhető, hogy tanári gyakorlatának dokumentumát tartjuk a kezünkben. Ilyen kompendium elkészítésére ösztönzést kaphatott Németalföldre menet Hallét is felölelő peregrinációja során is (az ennek során lejegyzett, s a *Peregrinatio Hungarorum* sorozatban remélhetőleg modern kiadásban is megjelenő naplóját nagyon fontos forrásnak tekinti a szakirodalom), ám az évszámokból világos, hogy az 1751-ben megjelentetett könyv beszerzésére már itthon került sor. Fontosnak tartjuk ezt hangsúlyozni, mivel a szakirodalomban elég gyakran elhangzik az a tézis, hogy peregrinusok hazatértük után már nem törekedtek könyvtárak és olvasmányaik frissítésére. A számos, a 18. századi unitáriusoknál különösen gazdagon demonstrálható ellenpélda közé odasorolhatjuk tehát Agh Istvánt is, aki sok tanártársához hasonlóan feltehetően az oktatás színvonalának őrzése érdekében is figyelte itthonról a külföldi könyvtermés alakulását. Így jöhetett létre az a fordítás, amelynek szövegét két korabeli, 18. századnak látszó kéziratos másolat is őrzi, az egyik az ismert felvilágosult főnemes, Bethlen Elek környezetéből került egy Szigeti József névre hallgató fővárosi magánzóhoz, aki aztán az OSZK-nak adományozta.⁹ A Székelyudvarhelyen őrzött másik másolatról pedig az állapítható meg, hogy Szigeti Gyula Mihály professzor könyvgyűjteményének részként került be a könyvtárba Finta János könyvtárossága idején, a 19. század elején.¹⁰ Korábbi provenienciájáról nem rendelkezem adatokkal.

⁷ *Az igazgatás formáiról és az uralkodó kötelességéről egy próba*, kiadta ARANKA György (Kolozsvár, 1791); *Az országglások nemeiről és az országglakóknak kötelességeikről*, ford. PÓKATELEKI KONDÉ József Benedek (Pest: Patzko Nyomda, 1790).

⁸ Műveinek felsorolását lásd: UZONI FOSZTÓ, KOZMA, KOZMA, *Az erdélyi unitárius egyház története* III/1., 727–728.

⁹ Jelzete: Quart. Lat. 2071

¹⁰ Biblioteca Documentară Odorheiu Secuiesc. Jelzete: 1255. E. 9. III. A mondott hagyatékról lásd: JAKÓ Zsigmond, „A székelyudvarhelyi tudományos könyvtár története”, in

Bizonyos szempontból különösnek is tarthatjuk a vállalkozást, hiszen kis túlzással azt is mondhatnánk, hogy világok választották el egymástól a fordítót és az eredeti szöveg megalkotóját. Az ekkor már a szabadkőművesek közösségéhez tartozó, Voltaire-rel már nem csupán levelező, hanem együtt is lakó uralkodó műve ugyanis egy szinte provokatívan világias szemléletű összefoglalás országáról és dinasztiájáról. Az ősiség mítoszait ironikus megjegyzésekkel illető bevezető után először tizenkét fejezetben az egyes uralkodók bemutatása következik, majd a babonáságról és vallásról (*De la superstition et de la religion*) szól, ezt követően pedig majd az erkölcsöket és szokásokat, illetőleg a kormányzás régi és újabb formáit bemutató rész következik. A könyvet aztán azoknak az érveknek a felsorolása zárja, amelyek szerint az uralkodónak célszerű betartania a törvényeket, de nem hallgatja el az ellene szóló megfontolásokat sem.

Ebből a terjedelmes műből választotta ki tehát püspökünk azt a fejezetet, amely három részre tagolva a pogányság, a pápistaság és a reformáció korszakát mutatja be. A historia litteraria gazdag német irodalmából merítve tárja olvasói elé, hogy miféle Istent, illetőleg isteneket imádtak a teutonok és a vandálok. Az államelméletében kifejtettekkel összhangban nagy tarkaságról beszél, hiszen az emberiség történetének korai szakaszát egymással csak nagyon laza kapcsolatban lévő közösségek hálózatának festi le, s természetesnek tekinti, hogy minden csoportnak külön-külön istenei voltak. A közös vonások tehát az emberiség jellemzőinek következtében jelennek meg. Közös az emberfajban az érzékek hasonló működése, s így nem csoda, hogy a különféle viszontagságok és megpróbáltatások hasonló reakciókat váltanak ki az emberekből, s az ezektől való félelem magyarázza a különféle módozatokban megjelenő, de a lényegét tekintve valójában egy vallás kialakulását. Ez a magyarázat akkor már nem számított újdonságnak, a Hobbesból s Spinozából egyaránt merítő kéziratos klandesztinus irodalomban széles körben ismert volt, említésre méltó viszont az a következetesség, amellyel az uralkodó filozófus a mítoszgyártás kifogyhatatlan buzgását eltönni igyekszik. Félreérthetetlen iróniával szólja le azon etimologistáknak nevezett német tudósok igyekezetét, akik a Németföldön megjelent képzeteket az egyiptomi, görög vagy római mitológia egy-egy alakjának akarják megfeleltetni. Úgy látszik, mondja kétfelé is vágó élel, hogy a görögök hiábavalósága magasabb rendű, mint a németeké. Csak mosolyogni tud tehát azon, hogy Venus istenasszony német megfelelőjének három Magda névre hallgató udvarhölgye is lett volna, s ezen szüzek egyikének a neve őrződött volna meg Magdeburg városa nevében. Szerin-

te ezzel magyarázható, hogy csak többszöri próbálkozás után és véres erőszak eredményeképpen sikerült felvetni teuton eleivel a kereszténységet. A minden népre jellemző esztelenség jegyében természetesen a német történészek is törekednek arra, hogy a kereszténység felvételét minél korábbra datálják. Innen a sok elképzelés Jeromos szülőhelyéről vagy arról, hogy Tamás apostol térítő útján eljutott a messzi Északra is, hogy a teutonoknak hirdesse az evangéliumot. Szerintem valójában Nagy Károly előtt semmi jele annak, hogy a teutonok és vandálok lakta területek tartósan csatlakoztak volna ehhez a valláshoz. Ő alatta is csupán annyi történt, hogy az erőszaktól megfélemlítve sokan megtették ezt, ám az uralgó és hadserege távozása után visszatértek a régihez. Ez bizonyos területeken még kétszer megisméltődött, hogy aztán a 13. századra sikerüljön elpusztítani a régi szentélyeket, s ily módon új téveszmék lépjenek a régiak helyébe.

Kevesebb szellemes fordulattal élve és a feketénél is sötétebb színeket használva festi le a pápaság korszakát. Ezt a vallást a tudatlan, de kegyetlen és harcra kész püspökök vitték diadalra, akik ráerőltették akarataikat a világi tartományurakra is, s ily módon rettenetes bűnös és szennyes voltuk ellenére a lelkiismeretek abszolút urai lettek. A szentek relikviái, a csodatevő képek s más mesterkedések három évszázadra biztosították a tudatlanság és az erőszak uralmát. Nem enyhített a helyzeten a 13. századi szerzetesrendek megalapítása sem, hiszen eleve sikertelenségre volt ítélve az a kísérlet, hogy dologtalan és lustálkodó emberekkel újítsák meg az egyházat. Ezek az emberi társadalomból kivonulva valójában ellene mondtak az emberek szaporodására és sokasodására vonatkozó isteni parancsnak. Koldulásból élve éppen ellenkezőleg embertársaik terheit fokozták, életmódjuk és szabályaik pereltek mind az emberi társas élet törvényszerűségével (*au loix de la Société*), mind a politikai észszerűséggel (*la bonne politique*). A babonáság kiterjesztése egyre inkább párosult erőszakkal is: azt gondolván, hogy így kiengesztelik a haragvó Istent, sok helyütt erőszakkal keresztelték meg a zsidókat.

Így jutunk el a búcsúcéduláig s addig, hogy egy szánalmas szerzetes (*un miserable moine*) fellázadt ellene. A reformáció méltatása következik tehát, s itt kétségtelenül tárgyyszerűbb és árnyaltabb sorokat olvashatunk, mint az előző két egységben. Bevezetésében elmondja, hogy az ennek jegyében történtek jóval ismertebbek, ezért ezeket nem kell részleteznie, csupán az szükséges, hogy filozófiai szempontból (*avec des yeux philosophiques*) történjen meg az értékelés. Elmondja tehát, hogy a Luther mellé álló királyoknak és fejedelmeknek köszönhetően (ők érdekeltek voltak abban, hogy megfosszák a püspököket és apátokat javaiktól) Európában sok helyütt győzedelmeskedett a reformáció. A vallás új formát kapott, a kereszténység sokat visszanyert régi egyszerűségéből. Ez még

akkor is igaz, mondja igen lényeglátóan, ha a reformátorok nem számoltak eléggé azzal, hogy az egyszerű emberek csak az érzékszerveikkel is észlelt dolgokkal szólíthatók meg, s ennek következtében az egyszerű szertatások figyelmen kívül hagyták az emberek erős testi és érzéki meghatározottságát. A reformációt tehát a ráció által vezérelt jelenségként kezeli, szerinte a reformátorok ennek hatására előítéletektől és egyéb zavaró körülményektől függetlenül léptek fel, s mivel erre rákényszerítették a katolikusokat is, nagy szerepet játszottak abban, hogy az emberiség megkezdje a kilábalást a legmélyebb tudatlanságból. Ezt követően annak előnyeit ecseteli, ha több vallás is porondon van, hiszen ez bizonyíthatóan mérsékli a különböző szektákat, megakadályozza, hogy a papok mindent maguk alá gyűrni akaró zsarnokokká váljanak. Korai, Machiavellivel foglalkozó értekezéséhez visszanyúlva veti fel azt a kérdést, hogy a kereszténység melyik változata hasznosabb az állam számára. Természetesen a protestánsok mellett dönt, mert a földművesek, kereskedők, iparosok és katonák országában veszedelmesek az olyan polgárok, akiket fogadalom kötelez a sajtáságosan emberi dolgok mellőzésére. Nem kevésbé fontos szempont, hogy a protestánsokat nem kötelezi semmiféle fogadalom egy, az adott államon kívüli külső hatalom parancsainak követésére, míg a katolikusoknak engedelmeskedniük kell annak a pápának, akit szerintük nagyobb hatalom illet meg, mint egy királyt vagy fejedelmet.

Az érem másik oldalán a ráció következtelen használatát mutatja ki. Luther kiiktatta ugyan a purgatóriumot, de hitt a halál után visszajáró lelkekben és démonokban. A jóslatoknak, jövendöléseknek, asztrológiai okoskodásoknak való egyetemes hódolás megmaradt. Jó néhány példát hoz erre, majd a boszorkányhit kiiktatásában hatalmas érdemeket szerzett Christian Thomasius és Leibnitz méltatása következik. A befejező oldalakon a reformáció óta uralkodó brandenburgi fejedelmek valláspolitikáját tárgyalja. Bár egyes részletek beállítása nyilvánvalóan apologetikus, az az alapüzenet, hogy elődei nem törekedtek erőszakos felekezeti egyenműsítésre, megfelel a valóságnak. Valláspolitikáját tehát az elődök által megkezdettek kiteljesedéseként mutathatja be, amikor arról beszél, hogy a protestánsok janzenistáiként bemutatott rideg pietistáktól, a kvékereken és a zwickendorfiakon át a spiritualista Gichtel követőig mindenki számára van hely országában. Számára mindegy, mondja, hogy milyen úton képzelel el valaki a feljutást a mennyországba, csak legyen jó polgár (*bon citoyen*). Így jutunk el a záró szentenciáig: A hamis fanatizmus olyan zsarnok, amely elnépteleníti a tartományokat. A tolerancia kegyes anya, aki képes felvirágoztatni őket.

A fordítás részletes értékelése és a szövegben elmondottak szembesítése Agh további műveivel természetesen további feladat. Annyit már most is mondhatunk, hogy Agh pontosan megértette a szöveget, s képes volt arra, hogy világos

és jól követhető latin textust tárjon olvasói vagy hallgatói elé. Csupán néhány esetben észleltem egy-egy félmondat elhagyását vagy egy-egy bekezdés felcserélését. A világhosszra törekvő filozófus uralkodó persze nem is állította túlságosan nehéz feladat elé. Talán egyetlen ilyen helyként azt említem, hogy a francia erős szinonímák felsorakoztatásával jeleníti meg a kedélybeteg semmittevésbe zuhanó (*misanthropes, fainéans, patesseux*) szerzetesek világát, míg a latin megelégszik dologtalanságuk (*otiosi*) jelzésével.

Célszerűbbnek látszik azt a kérdést boncolgatnunk, hogy akad-e olyan mozzanat Nagy Frigyes szövegében, ami magyarázná az unitárius gondolkodónak a lefordításig is elmenő különleges érdeklődését. Két dologra gyanakodhatunk. Agh Istvánnak sem lehetett kifogása a középkori katolicizmus erőteljes elmarasztalása ellen, azt viszont bizonyosan különleges örömmel olvasta, hogy az egyház fokozatos megromlásának dogmatikai alapjait tárgyaló részben az első helyen az szerepel, hogy a nikaiai zsinaton kitalálták Krisztus és a szentlélek istenségét, amely elvezetett a szentháromság dogmájának bevezetéséhez, s csak ezután következett a cölibatus kötelezővé tétele és a purgatórium kiagyálása. Ez különösen kedves hely lehetett annak az unitárius férfinak, aki 1759-ban németből latinra tette át Samuel Crellnek az athanasiusi hitvallást cáfoló iratát.¹¹ Másfelől arra gondolhatunk, amit a mű végén a toleranciáról olvashatunk. Köztudott, hogy az erdélyi unitáriusok kezdettől fogva élen jártak az ebben a tárgyban megfogalmazott nyugati gondolatok követésében és alkotó felhasználásában, gondoljunk csak Sebatian Castello és Giacopo Aconcio erdélyi recepciójára.¹² Az általuk megteremtett gondolati hagyományban ugyanakkor a teológiai és bibliai mozzanatok domináltak, Jézusnak a magvetőről elmondott példázata, a szeretetelvű keresztény etika követelményrendszere. Politikai argumentum legfeljebb a négy bevett vallás 1595-ben bevezetett rendszere lehetett, amely aztán köztudottan bekerült a 17. századi erdélyi törvénykönyvekbe is. Láthattuk a fentiekben, hogy Frigyesnél szó sincs semmiféle teológiai vagy történeti argumentációról: az egyetlen pőre kritérium az, hogy az alattvaló az állam gyarapodásáért munkálkodó jó polgár legyen. Az unitáriusok által addig nem használt érv jelent meg tehát a nagy porosz király értekezésében, amely elgondolkodtató

¹¹ Kapcsolatukról lásd: Kovács Sándor, „Contribution to late 17th Century Relationship of the Transylvanian Unitarianism and their Co-religionists in England and Netherlands”, in *Faustus Socinus and His Heritage*, szerk. Lech SZCZUCKI (Kraków: Polisch Academy of Arts and Science, 2005), 455–466.

¹² BALÁZS Mihály, *Az erdélyi antitrinitarizmus az 1560-as évek végén*, Humanizmus és reformáció 14. (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1988), 190–213.

lehetett. Arról persze keveset tudunk, hogy ez a latin szöveg milyen körben ösztönözhetette az ilyen eszköztárat bővítő elgondolkodást. Kinyomtatásáról persze szó sem lehetett, s a kéziratos terjesztés mellett talán arra is gondolhatunk, hogy elhangozhatott a kollégium foglalkozásain is, amire a legtermészetesebben akkor kerülhetett sor, ha püspökké választása előtti időszakra datáljuk, amire persze nincs bizonyítékunk.

A kép árnyalása érdekében befejezésképpen egy olyan mozzanatra utalnék, ahol az unitáriusok bizonyosan elmulasztották a Frigyesnél olvashatók hasznosítását. Tanulmányom elején írtam arról, hogy milyen megvetéssel szemlélte a népeket délibábos elképzelésekre készítő versengést, lett légyen szó a pogány istenségekről vagy a kereszténység felvételéről. Nos, az éppen az ő püspöksége idején megszületett egyháztörténet bizonyítja, hogy erre a színpadra felléptek az unitarizmust ősi magyar vallásnak láttató szentháromság-tagadók is, s eszközeik között ott találjuk azt a féktelen mesterkélt etimologizálást is, amely a tudós porosz uralkodót felháborította.¹³

¹³ KÉNOSI TÖZSÉR János, UZONI Fosztó István, *Az erdélyi unitárius egyház története I–II.*, ford. MÁRKOS Albert, a bevezető tanulmányt írta és a fordítást a latin eredetivel egybevetette BALÁZS Mihály, sajtó alá rendezte HOFFMANN Gizella, KOVÁCS Sándor, MOLNÁR B. Lehel, *Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai 4/1–2.* (Kolozsvár: 2005–2009. A koncepció kontextusához lásd: TÓTH Gergely, *Szent István, Szent Korona a protestáns történetírásban (16–18. század)* (Budapest: Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2016), 143–148.